

**ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ /
SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ӘОЖ 32.019.5; МҒТАР 19.41.09

**ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ БАСПАСӨЗІ – ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ОТАРЛАУ
САЯСАТЫНЫҢ НАСИХАТШЫСЫ**

Жақып М.Қ.¹

¹*филология ғылымдарының кандидаты (PhD), доцент (of Associate Professor)
«Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КЕАҚ
(Қазақстан, Петропавл).
e-mail: mzhakyp@mail.ru*

Андатпа

Түркістан өлкесінің алғашқы генерал-губернаторы Константин Петрович Кауфман (1818-1882) 1868 жылы Түркістан және көрші елдер туралы барлық баспа материалдарын жинап, жүйелеу туралы бұйрық берді. Қазақстан мен Түркістан Ресейге қосылғанға дейін, олар туралы қолда бар әр түрлі әдебиеттерді жүйелеу мен талдауды айтпағанда, патшалық Ресейдің осы алып ұлттық шеткі өңірлерін зерттеу мақсатты түрде жүргізілген жоқ.

Өзінің жоғарыда аталған бұйрығы бойынша К.П. Кауфман әйгілі орыс библиографтарының бірі Владимир Измайлович Межовке (1831-1894) тапсырыс берді. Бұл бірегей көп томдық жұмысты құрастырудың бастамасы болды – ол еңбек «Жалпы Орталық Азияға және оның ішінде Түркістан аймағына қатысты шығармалар мен мақалалардың Түркістан жинағы» (қысқартылған «Түркістан жинағы») деп аталды.

«Түркістан жинағының» жалпы саны 591 томды құрайды. Бүгінде бұл жұмыс Қазақстан мен Орталық Азияның өткенін зерттеп жүрген ғалымдар үшін үлкен ғылыми қызығушылық тудырады.

Кілт сөздер: Түркістан жинағы, Түркістан өлкесі, қайталанбас энциклопедия, қазақ халқы, жазбаша түпнұсқа, мерзімді баспасөз, журналистика тарихы.

**ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ ЦАРСКОЙ РОССИИ – ПРОПАГАНДИСТ
КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСКОЙ ЗЕМЛИ**

Жақып М.Қ.¹

¹*кандидат филологических наук (PhD), доцент (of Associate Professor)
НАО «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева»
(Казахстан, г. Петропавловск), e-mail: mzhakyp@mail.ru*

Аннотация

Первый генерал-губернатор Туркестанского края Константин Петрович Кауфман (1818-1882 гг.) в 1868 году дал распоряжение о сборе и систематизации всех печатных материалов о Туркестане и сопредельных с ним странах. До соединения Казахстана и Туркестана к России не было целенаправленного изучения этих огромных национальных окраин царской России, не говоря о систематизации и анализе имеющихся разнообразной литературы о них.

Выполнение своего выше названного распоряжения К.П. Кауфман поручил одному из известных русских библиографов Владимиру Измайловичу Межову

(1831-1894 гг.). Так было положено начало составлению уникального многотомного труда – «Туркестанского сборника сочинений и статей, относящихся до Средней Азии вообще и Туркестанского края в особенности» (сокращенно – «Туркестанский сборник»).

Общее количество «Туркестанского сборника» составляет 591 том. Сегодня этот труд представляет огромный научный интерес для тех, кто занимается изучением прошлого Казахстана и Средней Азии.

Ключевые слова: Туркестанский сборник, Туркестанский край, уникальная энциклопедия, казахский народ, письменный источник, периодическая печать, история журналистики.

PERIODICAL PRESS OF TSARIST RUSSIA – PROPAGANDIST OF THE COLONIAL POLICY OF THE KAZAKH LAND

M.K. Zhakyp¹

¹*Candidate of Philology (PhD), Associate Professor*

NJSC «North Kazakhstan University named after Manash Kozybayev»

(Kazakhstan, Petropavlovsk), e-mail: mzhakyp@mail.ru

Annotation

The first governor-general of the Turkestan Territory, Konstantin Petrovich Kaufman (1818-1882), in 1868 ordered the collection and systematization of all printed materials about Turkestan and neighboring countries. Before the unification of Kazakhstan and Turkestan to Russia, there was no purposeful study of these huge national outskirts of tsarist Russia, not to mention the systematization and analysis of the available diverse literature about them.

Execution of his aforementioned order by K.P. Kaufman commissioned one of the famous Russian bibliographers, Vladimir Izmailovich Mezhev (1831-1894). This was the beginning of the compilation of a unique multivolume work – «Turkestan collection of essays and articles relating to Central Asia in general and the Turkestan region in particular» (abbreviated – «Turkestan collection»).

The total number of "Turkestan Collection" is 591 volumes. Today this work is of great scientific interest for those who are studying the past of Kazakhstan and Central Asia.

Key words: Turkestan collection, Turkestan region, unique encyclopedia, Kazakh people, written source, periodicals, history of journalism.

Кіріспе

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі орыс баспасөзі патша өкіметінің Орталық Азияға қатысты жүргізген саясатына әртүрлі баға бергенімен, «Түркістан жинағындағы» мерзімді басылымдар әскери чиновниктер мен генерал-губернаторлардың бұл тұрғыдағы іс-әрекеттеріне сөзсіз қолдау білдіріп отырды.

Аталған баспасөз органының осы мәселе жөніндегі ұстанған бағытын айқындау үшін жеке авторлардың жазбаларын емес, «Түркістан жинағындағы» газет-журналдарда жарық көрген қазақ даласын отарлау мәселесіне арналған материалдарды тұтас қарастырғанда ғана ақиқатқа көз жеткізе аламыз. Сонда ғана патшалық Ресей баспасөзі қазақ даласының жаулап алынуының саяси қорытындысына қандай көзқараспен қарағанын, ондай ұстаным қалай өзгеріп отырғанына көз жеткізуге мүмкіндік туады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеушілер патшалық Ресейдің Орталық Азияға байланысты жүргізген саясатын мынадай **үш кезеңге** бөледі:

Бірінші кезеңде, яғни XIX ғасырдың басы мен сол ғасырдың 40-жылдарына дейінгі аралықта екі жақ өзара дипломатиялық елшілер арқылы қарым-қатынас жасап, даулы жәйттерді бейбіт жолмен шешуге әрекет жасады. XIX ғасырдың 40-60 жылдарын қамтыған **екінші кезеңде** Ресейдің бұл аймаққа деген саясаты басқаша сипат алып, «көршіге қыр көрсету» түріне енеді. Орта Азия хандықтарына қарсы алғашқы әскери жорықтар жасала бастады. Ал, XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасы мен 80-жылдарына сәйкес келетін **үшінші кезеңде** патша өкіметі дипломатиялық келіссөздер жүргізуден тіпті бас тартып, әскер күшімен жаулап алуға белсене кіріседі [1, 214 б.].

«Түркістан жинағындағы» орыс баспасөзінен негізінен осы үш кезеңде өткен оқиғалар жан-жақты қамтылған.

Нәтижелер

«Түркістан жинағында» жинақталған орыс баспасөзі материалдарының негізгі тақырыптарының бірі – Кенесары Қасымов пен Садық сұлтан Кенесариннің қазақ даласында жүргізген орыс отаршылдығына қарсы ұлт-азаттық күресі. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі газет-журналдарда жарық көрген мақалаларда негізінен патшалық Ресей мүддесі көзделіп, Кенесары мен Садық «қарақшы» түрінде сипатталған.

Енді «Түркістан жинағындағы» орыс мерзімді баспасөзінің кейбір материалдарын қарастырып көрейік.

«День» газетінің 1865 жылғы №№ 25, 27, 32, 33, 38 нөмірлерінде жарық көрген Заилецкий деген автордың мақаласында [ТЖ. – 1869. – 4 т. – 303-337 бб.] Орта жүз және Ұлы жүз қазақтарының 1832-1845 жылдардағы тарихына қысқаша шолу жасалып, Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық көтерілістің жайы, Кенесарының қайғылы қазасы туралы сөз болады. Кенесарының қуатты қарсылығына тап болған орыс әскері Жарғалы (1840), Құсмұрын (1842), Көкпекті (1845) бекіністерін, Ұлытау және Атбасар станицаларын тұрғызғаны айтылады. XIX ғасырдың 40-жылдарындағы қазақ даласындағы жағдай, қанжығалы руы қазақтарының, Арал теңізінің солтүстік жағалауында, Босық құмында көшіп-қонып жүрген қазақтардың тұрмыс-тіршілігі суреттелген. Сонымен бірге Сыр мен Қуандария бойын қоныс еткен қазақтардың егістік егуге қалыптасып келе жатқаны айтылады. Сібір қазақтарын басқару жарғысы мен жүйесі сөз болады.

«Түркістан жинағындағы» тарихи еңбектердің бірі – алдымен «Вестник Европы» журналының 1870 жылғы №№8 және 9 нөмірлерінде жарық көрген Н. Середаның «Қазақ сұлтаны Кенесары Қасымовтың бүлігі» [ТЖ. – 1871. – 33 т. – 102-161 бб.] атты еңбегі. (ТЖ – «Түркістан жинағы»).

Бұл еңбек туралы кезінде көрнекті қазақ тарихшысы Е. Бекмаханов: «Н. Середаның «Қырғыз сұлтаны Кенесары Қасымовтың бүлігі» деп аталатын кітабы нақты деректерге бай, анағұрлым толық және патша өкіметі кезіндегі тарихшы үшін барынша объективті түрде жазылған еңбек болып табылады. Бұл еңбектің кеңінен танымал екендігі соншама, ол туралы арнайы сөз етіп жатпаса да болады. Оның Кенесары жөніндегі төңкеріске дейін жазылған еңбектердің ішіндегі ең тәуір және ең байыпты еңбек екенінде дау жоқ» [2, 20-21 бб.], - деп жазған болатын.

«Түркістан жинағындағы» баспасөз тарихынан сыр шертетін материалдан көрініп тұрғанындай, бұл еңбек 1870 жылы «Вестник Европы» журналының 1870 жылғы №8, 1871 жылғы №9 сандарында жарияланған. Е. Бекмахановтың дерегі

бойынша, еңбектің авторы Н. Середа Полтава губерниясының тұрғыны болған. Ол 1840 жылы туған, Орынбордағы Неплюев кадет корпусында тәрбиеленген. 1875 жылдан бастап ол Орынбордың қала басы қызметіне бекітілген. Осы лауазымда ол кейбір үзілістерді қоспағанда 1892 жылға дейін қызмет атқарған. Е. Бекмаханов бұл өмірбаяндық деректі Середаның Чкаловтағы Мемлекеттік тарихи архивте сақтаулы қызметтік тізімінен алып, жариялаған [2, 382 б.].

«Н.Н. Середа Кенесарының жеке басына мынадай көңіл аударарлық мінездеме береді. «Кенесары өз жасақтарының ықыласына лайық билеуші бола білді, - деп жазды ол. – Оның жасақтарының рухының жоғарылығына еуропалық әскердің қайсысының болсын қолбасшысы қызғана қарайтындай еді... Кенесары өзінің шабуылдары кезінде бейне бір жолындағының бәрін тып-типыл ететін дала дауылы сияқты құйғыта жөнелетін, алдынан қандай кедергі кездесе де тоқтамайтын. Қайта, керісінше, қандай да бір кедергі болмасын оның қайтпас қайсар жігерін жани түсетіндей, өзінің ойлаған мақсатына жету жолында кездескен барлық тосқауылдар, мұның топан суындай арындаған қуатының алдында күйреп бітпейінше оған тоқтау жоқ. Кенесарының бойындағы осы қасиеттерін біздің көшпелілер жоғары бағалайтын және оның серіктері өз қолбасшысына шексіз беріліп, шын жүректерімен оны қатты қастерлейтін» [2, 222-223 бб.], - дейді Е. Бекмаханов.

«Ата-бабаларымыз мұра еткен, - деп жазды ол осындай хаттарының бірінде, – Есіл, Нұра, Ақтау, Ортау, Қарқаралы, Қазылық, Жарқайың, Обаған, Тобыл, Құсмұрын, Окият, Оралға дейінгі Тоқзақ – қазіргі патша тұсында бізден тартып алынып, ол жерлерге бекіністер салып, сонысымен тұрғындарды өте қиын жағдайға ұшыратуда. Бұл тек біздің болашағымыз үшін ғана емес, сонымен бірге бүгінгі өмір сүруімізге де қауіпті» [2, 223 б.].

Сондай-ақ, профессор Ж. Қасымбаевтың пікірінше, «...XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген еңбектер арасында 1870 жылы «Вестник Европы» журналының екі санында жарық көрген Н. Середаның құнды зерттеуі окшау тұр. Өртүрлі деректерді мол пайдалануы жағынан, қарастырылған мәселелерінің аумақтылығына қарай осы автордың біз кеңінен пайдаланған еңбегінің ғылыми құндылығы зор. Кенесарыға берілген автордың бағасы мен көтерілістің сипатын анықтауда автор көзқарасында қайшылық орын алады. Халықтық көтерілісті «бүлік», «қарақшылардың ісі» деп жазса, ханның өзін «құйын мен дауылға» салыстырады. Европа әскерлерінің тамаша қолбасшыларына теңейді» [3, 89-90 бб.].

«Түркістан жинағында» жарияланған Н. Середаның аталған еңбегінде Кенесары Қасымов бастаған көтерілістің қарсаңындағы қазақ даласындағы жағдай, жергілікті халықтың патша билігіне қарсылығының себептері, Қиуа хандығының оған қатысы, Кенесарының ел ішінде жүргізген саясаты, оның қазақ даласында Ресейден де, Қиуа хандығынан да азат дербес хандық құру жолындағы күресі, Кенесары Қасымовтың Орынбор әкімшілігімен жазысқан хаттары, оның Қоқан хандығын бағындыру мақсатында Бұқар хандығымен одақ құруы және оның себептері, Кенесарының осындай ойының жүзеге асуына кедергі жасау пиғылымен князь Горчаковтың Перовскиймен уағдаластық жасауы, Кенесарының Ташкенттен кейін шегінуі, өлке ішіндегі халықтың толқулары, Сібір ведомствосына қарасты өлкеде 1842 жылы халық көтерілісінің жандана түсуі, Орынбор отрядының қазақ даласының ішкі аймақтарына жорық жасауы, Кенесары жасақтарының күшейіп, оның Орта жүзге қарай жылжуы және басқа мәселелер қамтылған [ТЖ. – 1871. – 33 т. – 102-161 бб.].

Н.П. Ивановтың 1839-1840 жылдардағы Қиуа экспедициясы жайындағы естеліктерінде [ТЖ. – 1873. – 68 т. – 175-396 бб.] орыстардың Орта Азия

халықтарына деген көзқарасы, Перовскийдің қызметі, Хиуаны қоныс еткен қазақтар, Хиуа ханының «Ресейге қосылудан бас тартпаған барлық қазақ руларының үрім-бұтақтарының бастарын кесіп тастайтынын» айтып қорқытқан қоқан-лоққысы жайында айта келіп, Қасым және Кенесары хандардың өз елін тәуелсіздікке жеткізу жолындағы күресін «қарақшылық», «шапқыншылық» іс-әрекеттер деп жазады.

«Военный сборникте» жарық көрген хабарлардың бірінде [ТЖ. – 1876. – 117 т.] Кенесары Қасымовтың 1844 жылғы Ілектегі қарсылық іс-әрекеттері туралы айтылады. Қазақтардың казак станицаларына шабуыл жасағаны айтылады. Аталған материалда осындағы түз өндірісі жайында да деректер бар.

«Русский инвалид» газеті 1889 жылғы №176 нөмірінде [ТЖ. – 1907. – 426 т. – 15-16 бб.] Кенесары және Садық сұлтандардың өмірі мен қызметі туралы мәліметтер жариялады.

«Русские ведомости» газетінің 1867 жылғы №86 нөмірінде жарық көрген бұрын №1 форт деп аталған Қазалы қаласынан хат жолдаған Хлудов деген автордың заметкасында [ТЖ. – 1868. – 2 т. – 33-34 бб.] Садық Кенесарин жасағының есаул Ончаков басшылығындағы Орынбор казактарының отрядына жасаған шабуылы жан-жақты суреттелген. Ол куәлардың әңгімелеріне негізделіп жазылған. Садық әскерінің күшінен қаймыққан, сондай-ақ, қазақ даласының шөлі мен ыстығына шыдамаған казак отряды кері шегінуге мәжбүр болған.

«Голос» газетінің 1867 жылғы №169 нөмірінде жарияланған хабарда [ТЖ. – 1868. – 2 т. – 43-45 бб.] Садық Кенесарин туралы мәліметтер келтірілген. Автор Садықтың «қызық тұлға» болғанын айтып, оған толық сипаттама береді. Оның тегі жайында шежірелік деректер айтады. Оның әкесі Кенесары Қасымовты қырғыздар аса жауыздықпен өлтірген деген дерек айтады.

«Московские ведомости» газетінің 1867 жылғы №117 нөмірінде жарық көрген хабарда [ТЖ. – 1867. – 2 т. – 55 бб.] Садық сұлтан туралы жан-жақты мәліметтер берілген. Садық Кенесариннің қызметі оқиғаның болған уақыты өз кезегімен тіркеп отыратын тізбе бойынша берілген. Қазақтар арасындағы толқулар туралы айтыла келіп: «Садық орыс билігіне мойынсұнған қазақтарды тонады», - деп кінә артылады.

«Голос» газетінің 1867 жылғы №191 санында Орынбор генерал-губернаторының патшалық Ресей әскери министріне жазған хатынан үзінді [ТЖ. – 1868. – 2 т. – 7-11 бб.] жарияланды. Онда Садық сұлтанның орыс отаршылдығына қарсы күрескен қалың қолына «шайка Садыка» деген атау берілген. Сондай-ақ, шөмекей руы қазақтарының Садыққа көзқарасы, генерал-губернатор мен Бұқар әмірі арасындағы келіссіз, Жаңақорғанда 7 маусым күні болған оқиға, түркімендердің Жызақ пен Заамин тұрғындарын тонауы, соның салдарынан халықтың Ұратөбе мен Нау тауларына қарай көшіп кетуі және басқа мәселелер сөз болған.

«Московские ведомости» газетінің 1867 жылғы №127 нөмірінде Орынбордан қазақ даласына қарай әскери жорыққа шыққан орыс әскеріне №1 және №2 форт маңайында Садық Кенесариннің жасақтары шабуыл жасағаны хабарланып [ТЖ. – 1868. – 1 т. – 147 б.], газет авторы оларды «шайки Садыка Кенесарина» деп атаған.

«Русские ведомости» газетінің 1867 жылғы №70 нөмірінде жарық көрген материалда [ТЖ. – 1868. – 2 т. – 47 бб.] да Садық Кенесариннің жасағына «шайка Садыка Кенесары» деген баға берілген. Газет авторы «№1 форттан жіберілген орынборлық казак командасына Сорбұлақ түбінде қыркыншы жылдарда бүлік ұйымдастыруымен көзге түсіп, белгілі болған Кенесары Қасымовтың баласы Садық Кенесарының әскері шабуыл жасағанын» хабарлаған. Оған қоса газетте бұқарлық көпестер керуендерінің тоналғаны, сарттар арасында пайда болған көтерілістер туралы сөз болады.

Аталған газеттің №83 нөмірінде жарық көрген Түркістан облысындағы ішкі жағдай туралы мақалада [ТЖ. – 1868. – 1 т. – 143-145 бб.] «Бұқар әмірінің партизаны» Садық Кенесариннің қолын «шайкалар» деп аталып, олардың Сырдариядағы іс-әрекеттеріне «тәртіпсіздіктер» деген баға берілген.

«Русский инвалид» газетінің 1869 жылғы №120 нөмірінде жарық көрген хабарда [ТЖ. – 1870. – 28 т. – 269 б.] Садық сұлтанның және Қиуаға қарасты басқа да жасақтардың орыс әскерлеріне қарсы шабуылы және оларға қарсы қолданылған әскери шаралар сөз болған.

«Москва» мерзімді басылымының 1868 жылғы №35 нөмірінде жарық көрген Бұқар хандығындағы жағдай туралы қысқаша хабарда [ТЖ. – 1869. – 8 т. – 189 б.] кезінде №1 форт маңайындағы орыс иелігіне өткен өңірлерге шабуыл жасаған Садық Кенесариннің көшпелі қазақтар мен түркімендерден құрылған барлық атты әскердің бастығы болып тағайындалғаны жайында айтылған.

«Сибирские ведомости» газетінің 1867 жылғы №184 нөмірінде жарық көрген мақалада орыс әскерінің Орта Азия шекара желісі бойындағы әлсіздігі салдарынан №1 форт ауданы мен Сарышығанақ шатқалында бұқарлықтармен бірге Садық жасағы пайда болғаны хабарланған. Автор: «Біздің Иіржардағы іс-қимылдарымыз бен Қожентті алғаннан кейінгі тоқмейілсіген әрекетсіздігіміз ортаазиялықтарды мызғымас одаққа біріктіруі мүмкін, соның салдарынан Садықтың №1 форттан жіберілген 70 казакты жеңуі Түркістан облысының тұрғындары болып табылатын Сырдария қазақтарына ғана емес, Орынбор облысында көшіп-қонып жүрген қазақтарға да ерекше әсер етуі ғажап емес» [ТЖ. – 1868. – 2 т. – 57 б.], - деген тұжырым жасайды. Мұндай пікірдің негізсіз емес екендігіне дәлел ретінде сол кезде орыс әскерлері ұмыта қоймаған сұлтан Кенесары Қасымов пен батыр Есет Көтібаровтың жауынгерлік жеңістерін еске салады.

«Рижский вестник» газетінің 1873 жылғы №196 нөмірінде бір қазақтың хиуалықтар Түркістан әскеріне қарсы қалай күрескені туралы әңгімесі [ТЖ. – 1873. – 72 т. – 52-58 бб.] жарияланған. Онда Кенесары Қасымовтың ұлы Садық сұлтанның кезінде Қиуаға барып паналағаны, сол жақтан Қиуаға әскери жорық ұйымдастырған орыс жауынгерлеріне қарсы жүргізілген күреске белсене қатысқаны айтыла келіп, қазақтардың генерал К. П. Кауфманға деген көзқарасы да тілге тиек етіледі.

Тұтас алғанда, «Түркістан жинағына» жинақталған орыс баспасөзі беттерінде жарық көрген Кенесары Қасымов пен Садық сұлтан Кенесариннің орыс отаршылдығына қарсы күресі туралы мақалалардың идеялық мазмұны патшалық Ресей өкіметінің басқыншылық саясатымен үндес келеді. «Түркістан жинағындағы» орыс мерзімді басылымдары Садық Кенесарыұлының есімін бірде «Садық», ал енді кейде «Сыздық» деп жазған. Ал, Садық сұлтан Кенесариннің қол астында патша әскеріне қарсы шайқасқан қазақ сарбаздары да ата қонысты жаудан қорғауға бел шеше кіріскен батырлар емес, әншейін керуен жолдарын аңдудан қолы босамаған, жолаушыларды тонаумен ғана күн көрген «қарақшылар» ретінде суреттеледі.

Талқылау

«Түркістан жинағындағы» газет-журналдардың басым көпшілігі билік етуші өкіметтің тікелей бақылауы мен қарамағындағы баспасөз болып табылатындықтан, мұндай басылымдар қазақ даласында жүргізілген басқыншылық саясатты Ресей империясының беделіне нұқсан келтірмейтін, мәжбүрліктен туған әділетті, басқа көрші мемлекеттерден қорғанудан туған әрекет ретінде түсіндірді.

Бұл тақырыпқа арналған материалдарды қарастырсақ, Түркістан өлкесінің отаршылдық отына күйіп, соғыс түтініне тұншыққанын көреміз. Оған «Түркістан жинағындағы» мерзімді баспасөз беттерінен және сол әскери іс-қимылдар

баяндалатын өзге де зерттеулерден алынған деректерді бір-бірімен өзара салыстыра қарастыру дәлел бола алады.

Айталық, «Түркістан жинағының» 1873 жылғы 70 томының 1-226 беттеріне енгізілген, Санкт-Петербурда 1873 жылы жеке кітап болып басылып шыққан А. Вамберидің «История Бухары или Трансоксании» атты еңбегінде және басқа да орыс газеттерінің деректеріне сүйенсек, патша әскері Түркістан өлкесіндегі сауда және саясат саласында ерекше маңызды орны бар Ташкент және Сайрам қалаларын 1865 жылы басып алды. Орыс жасақтарының бұл жеңісі Бұқар әмірі Мұзаффардың қарсы қимылын тудырды.

Бұқар әмірі орыс патшасының жетегінде кетті деп Қоқан қыпшақтарын қарудың күшімен жазалады. Сонымен бірге, патша армиясын Перовскийден кейін басқарған генерал М.Г. Черняевқа хат жіберді. Онда Черняевтан тартып алынған жерлерді түгел қайтаруды талап етті. Талабы жүзеге аспаған жағдайда сарбаздарын жинап, ақтық шайқасқа шығатынын хабарлады. Осындай хабармен Петерборға елші етіп Қожа Нәжімеддин деген өкілін жіберді. Патшаның әскер басылары айламен елші Қожа Нәжімеддинді Қазалының маңайында ұстап алып, абақтыға жауып қойды. Сөйтіп, Бұқар әмірінің тамырын басып көру ниетімен генерал Черняев өз өкілін – полковник Струвені қасына бірнеше адам қосып, Мұзаффар ханға жұмсады. Елшісінің жау қақпанына түскенін білген Бұқар әмірі де қарап отырмай, патша өкіметіне кек қайтарып, елшілерге қарсылық білдірді. Мұндай әрекетке генерал Черняев қуана қоймады. Ол 1866 жылы ақпан айында Қожент арқылы Жызаққа өтіп, қарсыласымен есеп айырысуды ойлады.

Бірақ, бұл жолы Ресей патшасының үмітін ақтай алмаған Черняевтің әскері тізе бүгіп, ойсырай жеңілді. Ал, Черняев бұл үшін қызметінен айырылып, оның орнына әскербасылыққа генерал Д.И. Романовский тағайындалды.

Мына жеңіс Бұқар әмірін масаттандырып жіберді. Ол қарсы шабуылға шығып, 5 сәуір күні Шыназ бекінісінің түбінде ұрысқа кірісіп, соғыс ашады. Мұзаффар ханның жасағы Ташкент қаласын орыс әскерінен тазартып, қайтарып алуға ниеттенді. 1866 жылғы 8(20) мамыр күні Сырдария өзенінің жағалауындағы Иіржар алқабында болған қанды шайқаста құрамында 45 мың жауынгері бар, 21 отты зеңбірекпен қаруланған Бұқар әмірінің әскері өзінен мүмкіндігі мен күші он еседей аз орыс жасағынан ойсырай жеңіліс тапты. Кейінірек тарихқа «Иіржар шайқасы» деген атпен кірген осы қантөгісте Мұзаффар хан 10 мың жауынгерінен өлідей және тірідей айырылды. Басқа шарасы қалмағандықтан, ол Жызакты паналап жасырынуға мәжбүр болды [ТЖ. – 1873. – 70 т. – 1-226 бб.].

Орыс әскеріне қарсы жүргізілген осы соғысқа Садық сұлтан Кенесарыұлы да қатысты. Ол Сыр бойындағы Қоңырат тайпасы қазақтарынан жасақ құрып, дария арқылы жоғарыға қарай жүзіп келе жатқан кемелерге оқ жаудырды. Олардың жанар-жағар майларын өртеп жіберді. Иіржар түбінде, Шардара бекінісі маңайында бірнеше орыс жауынгерін өлтіріп, бастарын кесіп алды. Осында біраз уақыт аялдаған соң Мұзаффар ханның жеңіліп, Самарқан жаққа қарай шегінгенін естігенде, патша әскерлерінің кесілген бастарын апарып, әмірге тарту етті. Әмір мұндай тарту-таралғыға қатты қуанып, Садық сұлтанды бірге алып, Жызактан Бұқарға бірге кетті [4, 42 б.].

«Түркістан жинағындағы» баспасөз беттерінде жарияланған тағы бір тарихи деректерде Иіржар шайқасының орны дәл көрсетіліп, Сырдария теміржол стансасы мен Черняев теміржол стансасы маңындағы Хаваст елді мекені және Николаевское поселкесі аралығында болғаны айтылады. Бұл шайқас басқа соғыс ошақтарына қарағанда қауырт әскери іс-қимылдарының және жаппай оққа ұшып,

жараланушылардың аздығымен ерекшеленсе де, Иіржар – патшалық Ресейдің Орталық Азия аймағын жаулап алуы кезіндегі Бұқар әмірі Мұзаффар ханның жасақтары кері шегінген жер ретінде тарихта қалды.

Самарқан облысының әскери губернаторы Н.С. Лыкошин Қожент уезінің Нау болысындағы Бекабад ауылының 77 жастағы тұрғыны, паршажүз руының қазағы Әбдірахман Өтелбаевтан жазып алып, «Туркестанские ведомости» газетінің 1907 жылдың 5(18) қыркүйектегі №147 нөмірінде жарияланған естелігіне назар аударайық.

Әбдірахман Өтелбаевтың көрсетуіне қарағанда, қазақ даласының оңтүстігіндегі Мырзашөл өңірінің Николаевский поселкесінің маңайындағы Қият деген жерден Конно-Гвардейский поселкесіне апаратын жолдан 1,5 верст оңға бұрылған тұста «Әмір қашқан төбе» деп аталатын биік төбе болған. Бұл төбе туралы екі түрлі пікір қалыптасқан. Оның бірінде ол Мұзаффар хан үшін Иіржар шайқасының алдында арнайы тұрақ үшін қолдан жасалған делінсе, екінші біреулер қазақ даласындағы ежелгі керуен жолдарының бойындағы бұрыннан қалған төбелердің бірі ретінде билеушілердің аялдайтын қонысына айналған деседі.

«Әмір қашқан төбеде» Мұзаффар ханның ордасы орналасты. Құрамында 3 Орынбор линиялық батальонының төрт ротасы, 4 Орынбор линиялық батальонының үш ротасы, 7 Орынбор линиялық батальонының екі ротасы, 6 Орынбор линиялық батальонының бір ротасы, Орынбор атқыштар батальонының төрт ротасы, Орынбор артиллерия бригадасының жиырма жасағы, сегіз ракета атқыш және Орынбор мен Оралдың бес жүз қазағы бар орыс әскері Орта Азия теміржолының Сырдария стансасы төңірегіндегі Үштөбе деген жерге келіп тоқтайды. Ал, сол кезде шайқастан отыз күн бұрын, Ұратөбенің Маңғыттан шыққан бегі Аллаяр Дуанбегі де отыз мың әскерімен Айымкөл көлінің жағалауында лагерь құрып жатады. Аллаяр бектің әскерін Мұзаффар ханның жақын адамдары Шерәлі-ипак, Якуб-ипак және Шүкір-ипак басқарады екен. Олар – Бұқар әмірлерінің ордасында ерекше сенімге ие болған бұрынғы парсылық құлдар болған. Бұл үшеуінің құлдан шыққанын ұмытқысы келмейтін әскер сарбаздары арасында олардың оншалықты беделі болмаса да, сарбаздар оларға қорыққанынан бағынуға мәжбүр болады.

Бұқарада жатқан Мұзаффар хан Аллаяр бекке әскерді Айымкөлге апаруды бұйырып, өзі де Ұратөбе керуен жолы арқылы сол бағытқа қарай қозғалады. Иіржар шайқасынан он күн бұрын Мұзаффар хан Ұратөбе қаласынан Черняев стансасына қарай бағытта 8 верст қашықтықтағы Ругунд елді мекенінің маңайында түнейді.

Осы жерде жатқанда әмір Ұратөбенің бегі Аллаяр Дуанбегінің он жасар қызын тоқалдыққа алуды ойлайды да, болашақ жарын ордасына әкеледі. Келесі күні таңертең сол төңіректегілер Аллаярдың қызын пышақталып, қанға боялып жатқан жерінен тауып алады. Қаралы хабар әскер басындағы бақытсыз әкеге лезде-ақ жетеді. Мұны естіген Аллаяр Дуанбегі есінен танып, басына түскен қасіреттің салдарынан өзіне-өзі келе алмай бірнеше күн жатады.

Бұл кезде Бұқар әмірі Иіржарға бет алған сапарда жүреді.

Айымкөл маңайында орналасқан жасақтардың әскер басылары арасында алаңдаушылық пайда болады. Әмірдің өзіне жақын ипактарға – бұрынғы парсылық құлдарға әскер ішінде жоғары билік беріп қойғанына көңілдері толмағандықтан және оның Аллаяр ханның қызын өлтіргеніне қорланып, намыстанғандықтан Аллаярдың туған-туыстары, Маңғыттан шыққан Тоқтамыс бек пен Фазыл датқа сарбаздарды Мұзаффар ханнан кек алуға үгіттей бастайды. Орыс әскерлері жақындай түскеннен-ақ ұрыссыз шегіну керек деген шешімге келеді.

Олар солай жасайды да. Алыстан жорыққа шыққан Ресей патшасының алғашқы жасақтары қара көрсетісімен-ақ әмірдің Аллаяр Дуанбегі мен оның туысқандары Тоқтамыс бек пен Фазыл датқаның билігіндегі ең мықты әскері бірден туларын жинап алып, ешқандай қарсы қимыл жасамай, Қауасқа қарай аттанып кетеді. Құл әскер басыларының қарумен өте нашар жасақталған бұқарлық жасақтары ғана қалады. Олардың арасында әмір қарсыластарын жеңген жағдайда оларды тонатамын деген үмітпен арнайы әкелген он екі мың қаралы аш-жалаңаш, жалаңаяқ Бұқар «бай-баштары» да бар болады. Әлгі байғұстар, расында да, жеңістен дәмеленіп, орыс жауынгерлерінің киім-кешегін, азық-түлігін талап алуға дайын тұрғанымен, бірақ өздері соғысуға дәрменсіздік танытады.

Бұл сәтте Мұзаффар хан жоғарыда суреттелген төбедегі ордасында жатады. Баспасөзде жарық көрген мақалада әскерінің қарсыласпай кері шегінгенін естіп, сасқалақтап қалған ол тіпті қазанда пісіп тұрған тәттілігі тіл үйірет палаудан дәм татуға да, етігінің бір сыңарын киюге де үлгерместен атқа қона салып, Қауасқа қарай қаша жөнелгені жан-жақты суреттелген. Сөйтіп, бұл төбе халық жадында «Әмір қашқан төбе» деген атпен қалады.

Естелік айтушы – паршажүз қазағы Әбдірахман Өтелбаев ол кезде Аллаяр Дуанбегінің нөкері болғандықтан, мұның барлығын өз көзімен көреді. Мұзаффар ханның жалаңаяқ жалшылары оққа ұшқандарды асығыс-үсігіс жерлеп, олар да Хавастқа бет алады.

Генерал Романовскийдің әскерінде адам шығыны болмайды, тек 12 төменгі шендегі жауынгерлер жараланады. «Бай-баштар» қауыздарда түнеп шығады. Бұқарадан алып келіп, жеңіске жетемін, тізе бүккен орыс отрядтарын тонап аласыңдар деген уәдесін орындай алмаған билеушілерін балағаттаумен болады. Түні бойы басылмаған мұндай өкпе-ренішке толы сөздерді Қауасқа келіп жеткен Мұзаффар хан да өз құлағымен естиді. Әмірдің осында екенін жалшылар таңертең бір-ақ біледі.

Осы жерде Құдияр хан Қоқаннан Бұқар әміріне көмекке қарулы күш жібергені, бірақ бұл отряд кешігіп қалып, Иіржар шайқасындағы жеңіліс туралы Қожентте естігені жайында хабар жетеді. Қоқандықтар почта-байланыс трактіңде тонау әрекеттерін жасайды. Соның салдарынан Қожентте ерекше отряд шақырылып, патша әскері қаланы 1866 жылғы 24 мамырда басып алады.

Әмір Мұзаффар хан Қауастан Бұқараға кетеді. Алайда, оның Керминде тұратын ұлы Сейіт Мәлік төре (кейін ол Пешаварға көшіп кетеді) әкесін сатқын деп жариялап, оған қарсы жасақ жинауға кіріседі. Ол әкесіне қарсы екі рет: Керкі мен Бұқараның аралығындағы Нұратаға таяу жатқан Қыштып деген жерде және Чарджоу майында қарулы шабуыл жасайды.

Ал, Фазыл Дуанбегі мен Якуббек-ипак Мұзаффар ханның назарын аудару мақсатында Сейіт Мәлікті алдаусыратып, қолға түсіруге әрекет жасайды. Ол үшін Якуббек-ипак Сейіт Мәліктің отрядына шабуыл жасап, одан кейін оны құмда жасырынып жатқан Фазыл Дуанбегінің тың күштеріне ұстап беру үшін әдейі қашып кету жайын ойластырады.

Бірақ Сейіт Мәліктің тыңшылары бұл қулықты біліп қойып, төре Якуббек-ипактың отрядына өзі шауып, Фазыл Дуанбегіне де қарулы қол жібереді. Төренің тұтқиылдан бас салатынын күтпеген Фазыл Дуанбегі жеңіліп, мерт болады.

Якуббектің әскерін қуа жөнелген Сейіт Мәлік Чарджоуға келеді. Якуббек әмірге хабар жіберіп, Сейіт Мәлікті жеңуге күші жетпейтінін айтады, қосымша қол жіберуді өтінеді. Әмір Якуббекке көмек ретінде Ұратөбенің бегі Омарбектің «қырық-жүздерден» тұратын әскерін жұмсайды. «Қырық-жүздер» келген соң Сейіт

Мәлік әкесіне қарсы күресте жеңіске жете алмайтынын байқап, Үшқорғандағы Құдияр ханды паналауды жөн көреді.

Құдияр хан Бұқар әмірінің қашқын баласын барлық ықыласымен қарсы алып, оған он сегіз мың теңге беріп, Қашқардағы Якуббекке жібереді. Сейіт Мәлік қашқарлық Якуббектің қарамағында Ауған әмірі Досмұхаммед өзіне қызмет етуге шақырғанға дейін болады. 1907 жылы Бұқар әмірі Мұзаффар ханның ұлы Сейіт Мәлік Ауғанстанда тұрып жатқаны және ағылшын үкіметінен күніне 17 рупий жалақы алып тұратыны туралы хабар жетеді.

Осыны баяндай келіп, Н.С. Лыкошин «Туркестанские ведомости» газетіндегі мақаласының соңында Иіржар шайқасын мәңгі есте қалдыру үшін Орта Азия теміржолының Сырдария стансасына жақын жатқан Үштөбе деген жердегі төбелердің ең биігіне арнайы ескерткіш тұрғызуды ұсынады.

«Ал, «Әмірқашқан» төбесіне келсек, ол айдалада, жолсыз жерде орналасқан, әрі аласа, оның үстіне солай аталуымен-ақ біздің Орта Азияны бағындыру үшін жүргізген соғыстарымызда ерекше маңызы болған әмір Мұзаффар ханның жеңілісін есімізге салып тұр», - деп жазады автор.

Патшаның әскери шенеуніктері Иіржар шайқасына ескерткіш тұрғызуды ұсынған Үштөбе төбесі Иіржар болысының Ақтөбе ауылының аумағында орналасқан болатын [ТВ. – 1907. – №147. – 5(18) қыркүйек].

Зерттеуші Армений (Герман) Вамбери: «Иіржардағы осынау қантөгіс өрті Түркістан аймағының сан мыңдаған жылдар бойына салтанат құрған тәуелсіздігіне зор нұқсан келтіріп, азат елді азаттығынан, іргелес жатқан мемлекетерге жүргізіп келген мәдени-экономикалық, діни және рухани ықпалынан да қоса айырды» [ТЖ. – 1873. – 70 т. – 1-226 бб.], - деп Иіржар шайқасының салдарына қабырғасы қайыса баға берді.

Ал, «Туркестанские ведомости» газеті бұл мәселеге басқаша қарады. Ғалым Армений (Герман) Вамберидің пікірі мен газеттің көзқарасын өзара салыстырып қарасақ, А. Вамбери жаугершілік деп бағалаған патшалық Ресей әскерінің іс-қимылдары «Түркістан жинағындағы» орыс басылымдарында жарияланған мақалаларда қазақ даласын игеру жолындағы үлкен табыс ретінде мадақталып, марапатталады.

Қазақ даласының оңтүстігіндегі Иіржар өңіріндегі жеңістерін патшаға жалданған Орынбор казактары қалай тойлап, салтанатпен атап өткені «Туркестанские ведомости» газетінің «Өткен майдан күндерінен (куәгердің естелігі)» айдарымен 1904 жылғы 16(29) маусымдағы №82 нөмірінде жарық көрген «Орынбор казак жасағының бесінші жүздігі Иіржар түбінде» атты материалда сөз етілген. Материал авторы священник М. Омелюстый осы соғыста Бұқар сарбаздарының қалай мертігіп, ажал аузына түскенін суреттеп, казак жүзбасыларының бірі К.-ге «батылдығы үшін» деген жазуы бар алтын қылыш тарту етілгенін жазады.

Осы газеттің 1871 жылғы 7 ақпанындағы №3 нөміріндегі «Қазақ халқының 1732-1868 жылдар аралығындағы тарихының очеркі» атты материалда: «1866 жылғы 8 мамырда Бұқар әмірінің үлкен күші бытырата шашылып, езілген, Иіржар түбіндегі шайқас Ресейдің Орта Азияны жаулап алуын жеңілдетіп, кезекті жаңа жеңістерге жол ашты» [ТВ. – 1871. – №3. – 7 ақпан], - деген түйін жасалған.

Түркістанды отарлау жөніндегі мәселеге байланысты өз ойын ортаға салған келесі материалдың авторы О. Гескет Иіржар шайқасының тарихтағы маңызына: «Иіржар шайқасы, Қоженттің, одан кейін Ұратөбенің, Жызақтың, Самарқанның

алынуы тұтас тізбектей бірінен кейін бірі ұласып, жағдайды жеңілдетті» [ТВ. – 1881. – №39. – 6 қазан; №46. – 24 қараша], – деп жоғары баға берді.

«Туркестанские ведомостиде» жарық көрген 1868 жылдың Түркістан өлкесі тарихындағы орнын айқындауға арналған материалда да бұл пікір жалғастырылып: «Бұқарлықтардың бірнеше рет сәтсіз аяқталған әскери қимылдарынан әмірдің күшті армиясы Иіржарда жеңіліске ұшырағанына қарамастан, әмір Сейіт-Мұзаффар Ресейге қарсы күресу мүмкін емес екендігін жете түсінбеді» [ТВ. – 1908. – №98. – 6(19) мамыр], – деген ой айтылады.

Ал, Түркістан генерал-губернаторлығы бас штабының офицері Г.А. Аминов 1869 жылы Сырдария өзеніне жақын жатқан Айымкөл көлінің жағалауынан осы Иіржар шайқасынан қалған белгілерді кездестірген [ТВ. – 1873. – №27. – 10 шілде].

Иіржар шайқасының орыс отаршылдығының қанатын кеңейтудегі мәні мен маңызы жайында «Туркестанские ведомости» газетінен басқа мерзімді басылымдар да жиі жазған.

«Русский вестник» журналының 1868 жылғы №3 нөмірінде жарияланған «Ұратөбе мен Жызактың алынуы» атты тарихи мақалада Иіржарда болған соғыс жан-жақты баяндалған. Автор Бұқар әмірінің Иіржарда тізе бүккенін айта келіп: «Шын мәнінде, азиаттықтардың дала шайқасы кезінде орыс әскерімен бетпе-бет текетіресетіндей жағдайы жоқ. Қатары қаншалықты сансыз көп болғанымен олар батыл және жігерлі түрде шабуылға шыққан ең бір әлсіз колоннаның ығынан сескеніп шыға келеді. Мылтықтарының ұшын алға қарай кезене ұстаған жауынгерлердің алдыңғы қатары-ақ азиаттықтардың зәресін ұшырады. Дала шайқастарының нәтижесінде үнемі бұқарлықтар толық жеңіліп, тым-тырақай қаша жөнеледі, біздің тарапымыздан шығын елеусіз ғана болады. Генерал Романовский 40 мың бұқарлықты оққа ұшыратып, 12 адамынан ғана айырылған Иіржар шайқасы орыс және бұқар күштері арасындағы айырмашылық қаншалықты жер мен көктей болса да, Орта Азиядағы дала соғысында біз үшін сәтсіз жорықтар болуы мүмкін еместігін айқын дәлелдеп берді» [РВ. – 1868. – №3], - дейді.

1889 жылы Ташкенте жарық көрген және «Туркестанские ведомости» газетінің 1889 жылғы 18 шілдедегі №29 нөмірінде рецензия берілген Ахмет сұлтан Кенесариннің «Кенесары және Садық сұлтандар» атты еңбегінің бірнеше тарауы [5] Иіржар шайқасына арналды. Бірақ автор оған қатысқан орыс әскерін басқарған генералдардың аты-жөндері мен кейбір жер-су атауларын шатастырып алған.

Сондай-ақ, В.В. Бартольдтың [6, 90 б.], Н. Павловтың [7, 416 б.] еңбектерінде де осы мәселеге ғылыми тұрғыдан баға берілді.

Осы жерде айтпауға болмайтын бір мәселе бар. Орыс тарихшылары мен жылнамашыларының «Түркістан жинағындағы» еңбектерінде патша әскерлерінің басқыншылық жорықтарын идеологиялық жағынан барынша мақтап, мадақтап, аспанға көтере дәріптейтін сарын басым. Патшалық Ресей баспасөзінің материалдарын оқып отырғанда, Мұзаффар ханның сарбаздары ешқандай қарсылық көрсетпей-ақ шегіне бергендей әсер береді.

«Түркістан жинағындағы» орыс баспасөзінің мұндай көзқарасы – отаршылдық үгіт-насихаттың бұрыннан белгілі өте өктемшіл, сұрқия түрі.

Бұқар хандығы сарбаздары арасында да, Қоқан хандығы жасақтары арасында да отан үшін от кешіп, ортақ жауға қарсы қаймықпай соғысқан қазақ батырлары көп болған. Олардың ерлік іс-әрекеттері мен аты-жөндерін әлі де нақтылай түсу – келешектің ісі.

Қазақ даласының оңтүстігіндегі Иіржар шайқасы қазақ ауыз әдебиетінде де өз ізін қалдырды.

Отаршылдардың жергілікті тұрғындарды халықты баудай түсіріп, жер бетін қанға бояуы қазақ халқын қайғыға көміп, қасірет тартқызды. Майлықожа Сұлтанқожаұлының (1835-1898) «Қонысты орыс алғаны» атты дастанында Иіржарда өткен сол шайқас жан-жақты суреттелген.

Бұл жыр жолдары тарихи оқиғаны поэзия тілімен дәл бейнелей білуімен дастанның құндылығын арттырып тұр.

Алайда, Майлықожаның аталған дастаны маңызды тарихи деректерге бай болғанымен қосымша түсінік беруді қажет етеді. Жырдағы оқиғаны суреттеу мәнеріне қарағанда, Майлықожа Иіржар шайқасын 1882-1883 жылдары болғандай етіп жырлайды. Сондай-ақ, Бұқар әмірі Мұзаффар хан генерал Черняевтан жеңілді дейді.

Бұрын мұндай жыр-аңыздар «...оқиғаның ыстық ізімен емес, көбіне сол оқиғаның ізі суып, екінші түрлі бір таусыншылық күн туған кезде пайда болатындықтан» [8, 72 б.] және ауызша айтып, жаттап алу арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырғандықтан, мұндай алшақтықтар кездесуі әбден мүмкін.

Шын мәнінде Иіржар шайқасы 1882-1883 жылдары емес, 1866 жылғы 8(20) мамырда болған және Мұзаффар хан генерал Черняевпен емес, генерал Романовскиймен соғысқан.

Соған қарамастан, «Түркістан жинағындағы» баспасөз материалдарында келтірген деректік мәліметтерді, оқиға мерзімдерін, жер-су атауларын т.б. еліміздің тарихына байланысты мәліметтермен салыстыра қарастырудың мәні ерекше. Сол секілді, кейбір қазіргі қазақ зерттеушілерінің XIX-XX ғасырларда жарық көрген орыс басылымдарында бар мағлұматтарды елемеуінің салдарынан бәзбір оқиғалардың жылы мен мерзімі бұрмаланып, қате көрсетіліп жүргенін айтуға тиіспіз. Атап айтқанда, «Иіржар» – елді мекен аты (Шымкент обл.) 1863 жылдың жазында орыс армиясы қоқандықтарды жеңген жер. Сонымен байланысты Иіржар беріде Ержарға айналып кетті» [9, 126 б.], – деген мүлдем қате мәліметтер келтіретін зерттеушілер де бар.

Қорытынды

«Түркістан жинағындағы» газет-журналдарда жарияланған, патшалық Ресейдің қазақ даласындағы соғыс қимылдары суреттелген материалдар газеттің көзқарасын білдірумен бірге өкімет саясатының ресми көрсеткішіне айналды. Көп жағдайда Түркістан өлкесі баспасөзінде жарық көрген мұндай тақырыптағы материалдарды Ресейдің астанасында басылып тұрған либералдық-демократиялық газет-журналдар көшіріп жариялап тұрды немесе арнайы сілтеме жасап, деректерін пайдаланды. Өйткені, Ресейдің қазақ даласында жүргізген саясатын олардың өз бетінше талдап, дербес көзқарас білдіру тұрғысында материалдарын жариялауына цензура комитеті рұқсат етпеді. Баспасөз еркіндігіне осылай шектеу қою тәртібі жария етілмей, жасырын ұсталғанымен, басқа басылымдардың ресми газеттерге жиі жүгінуінің өзі-ақ ақпарат алуудағы тәуелділіктің толық күшінде тұрғанын жоққа шығара алмайды.

Сонымен, «Түркістан жинағындағы» мазмұны мен тақырыбы бір-біріне ұқсас болып келетін орыс баспасөзінде жарық көрген мақалалар, біріншіден, патшалық Ресей өкіметінің қазақ даласын жаулап алу және отаршылдық саясатын одан әрі орнықтыру жолындағы жаугершілік іс-әрекеттерін патша әскерінің жеңісі деп көрсетуді; екіншіден, ресми үстемдік пиғылын қоныс аударушылар мен жергілікті «бұратаналардың» санасына сіңіруді, сөйтіп, оқырмандардың бойына басқыншылық саясаттың дұрыстығына деген сенімділікті, ал, жергілікті қазақтарға әлсіздік пен сенімсіздік, үрей мен қорқыныш сезімдерін қалыптастыруды көздеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России: вторая половина XVIII – 80-е годы XIX вв. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 214.
2. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1994. – 416 б.
3. Қасымбаев Ж. Кенесары хан. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 89-90 бб.
4. Кенесарин А. Султаны Кенесары и Сыздық. – Ташкент, 1889. – С. 42.
5. Рецензия на книгу А. Кенесарина «Султаны Кенесары и Сыздық» // ТВ. – 1889. – 18 июля.
6. Об Ирждарской битве // Бартольд В.В. Собр. соч.: в 9 т. – М., 1963-1977. – Т. 1. – С. 90.
7. Павлов Н. Бодандықтан бой тартқан. Сыздық сұлтан хақындағы сөз // Хан кене. – Алматы, 1993. – 416 б.
8. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987. – 72 б.
9. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы, 1985. – 126 б.

REFERENCES

1. Kinyapina N.S., Bliev M.M., Degoev V.V. Caucasus and Central Asia in the foreign policy of the Republic: the second half of the XVIII - 80s of the XIX centuries. – M.: Publishing house of Moscow State University, 1984. – P. 214.
2. Bekmakhanov E. Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century. – Almaty: Sanat, 1994. – 416 p.
3. Kasymbaev J. Kenesary Khan. - Almaty: Kazakhstan, 1993. – 89-90 bb.
4. Kenesarin A. Sultans Kenesary and Syzdyk. – Tashkent, 1889. - S. 42.
5. Review of the book by A. Kenesarin «Sultans Kenesary and Syzdyk» // TV. – 1889. – July 18.
6. About the Irzhdar battle // Bartold V.V. Coll. cit .: in 9 volumes – M., 1963-1977. – T. 1. – P. 90.
7. 7. Pavlov N. He refused to be a slave. Syzdyk sultan hakyndagy soz // Khan kene. - Almaty, 1993. – 416 p.
8. 8. Konyratbaev A. Kazakh epic and Turkology. - Almaty, 1987. – 72 p.
9. 9. Koishibaev E. Dictionary of land and water names of Kazakhstan. – Almaty, 1985. – 126 p.